

Orthmayr Imre

Konfliktusok

*„zavaros harcba sodródik az ember
most magával, aztán a környezettel”
(Goethe: A szenvedély trilógiája)*

E tanulmány az emberi konfliktusok több fajtáját tárgyalja három különböző nézőpontból. Az 1. részben az emberek és embercsoportok közötti konfliktusokról lesz szó, ahogyan azok a modern társadalomelméletben megjelennek. A 2. részben a döntéshozatal konfliktusait érintem döntéseméleti nézőpontból. A 3. rész azt vizsgálja fel, hogy a klasszikus filozófusok milyen belső konfliktusok leírásával jellemezték az emberi természetet.*

1. TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK

1984-ben jelent meg Giovanni Sartori szerkesztésében a *Social Science Concepts* című kötet. Szerzői hét fontos társadalomelméleti fogalmat szednek ízekre: konszenzus, fejlődés, etnicitás, integráció, politikai kultúra, hatalom, forradalom. A „konszenzust” elemző George Graham szerint kevés fogalom játszott ennél központibb szerepet a politika klasszikus és kortárs elméleteiben, valamint a modern rendszer- és intézményelméletekben (GRAHAM 1984, 89–90). Mindennapi tapasztalataink viszont nem a harmónia és a kölcsönös megegyezés uralmáról tanúskodnak – sem a nemzetközi terepen, sem a nemzeti politikában, sem a hétköznapi életben. Elég elolvasni bármely napilap bármely számát vagy megnézni bármelyik híradót. Államok, nemzetek, nemzetiségek, pártok és vallási felekezetek szélsőséges konfliktusairól, a családon belüli és kívüli erőszakról tudósít a sajtó nap mint nap. És hogy hazánkban a politikai demokráciát nem az együttműködés, a konszenzusteremtés és az egyetértés jellemzi, azt a szemben álló felek egyike sem vonja kétségbe. Ez az egyetlen dolog, amiben egyetértnek. De a pénztárak előtti tömött sorokban vagy a túlszűfolt közúti forgalomban sem a jóindulatú előzékenység a domináns magatartásforma. Életünk alapvető tapasztalata a konfliktus.

Ezek a tapasztalatok mindazonáltal annak eredményei is lehetnek, hogy szelektáltan jutunk információkhoz és figyelmünk is szelektíven működik. A média nyilvánvalóan előnyben részesíti a rendkívüli eseményeket, a heves érzelmek kiváltására alkalmas hírek és képsorok közzétételét. És azért teszi ezt, mert az ilyen események tarthatnak leginkább számot érdeklődésünkre. De a konfliktusok iránti felfokozott érdeklődésünket talán éppen konfliktuskerülő természetünk magyarázza: a konfliktusokkal szembeni viszolygásunk tesz annyira fogékonyá rájuk. Talán az agresszióval szembeni

* A tanulmány 3. része a *Világosság* következő, 2007/5-ös lapszámában olvasható. (A szerk.)

alacsony toleranciaszintünk miatt látunk magunk körül annyi agressziót. Ez következik Csányi Vilmos humánétológiai fejtegetéséből:

„Az emberi agresszió az állatokhoz viszonyítva rendkívül ritkán előforduló jelenség. Ha a kedves olvasó elgondolkozik azon, hogy egész eddigi életében hány esetben látott személyesen is agresszióból eredő gyilkosságot, nagyobb verekedést vagy akár csak egy pofon csattanását, valószínűleg nagyon kicsi szám fog kijönni, pedig iszonyúan zsúfolt társadalomban élünk. Ha mondjuk egy városi autóbust 150 felnőtt, egymást nem ismerő csimpánzzal töltenék meg, a végállomásra valószínűleg már egyik sem érkezne meg élve. Ilyen mértékű zsúfoltságot nem lennének képesek agresszió nélkül elviselni, és ekkora tömegben agressziójuk tömegverekezésé és gyilkossággá fajulna. Sokan úgy érzik, éppen a média hatására, hogy állandó agresszív fenyegetettségben élnek, és életünk tele van agresszióval. Ez azonban csak a látszat, a média csalása. Az ember az egyik legbékésebb állat, az agressziós cselekedetek száma naponta, egy főre számítva egészen biztosan az embernél a legalacsonyabb a primáták között.” (CSÁNYI 1999, 177–178.)

De azért az embernek sem kell a szomszédba mennie agresszivitásért. A kielégítetlen szükségletek és a külső korlátok a gyermekkortól kezdve számtalan agresszív érzést váltanak ki bennünk, melyek féken tartására az elsődleges és másodlagos szocializáció szolgál motívumokkal és technikákkal. Kultúránként különböző, hogy az emberek számára milyen mértékű és milyen formájú agresszív viselkedés megengedett, de a fizikai agressziót elnyomó társadalmakban is számtalan viszály forrása a szimbolikus és burkolt agresszió (McNEIL 1965). Csányi Vilmos olvasóinak könnyen lehet kevés személyes tapasztalatuk fizikai erőszakról, de a népesség igen kis hányada tartozik közéjük. Az erőszakos cselekedetekre szakosodott, kényszerült vagy szocializált társadalmi csoportok, valamint a rendszeres agresszióknak kitett rétegek nem képezik könyve olvasótáborát. Másrészt az autóbuzson utazó emberek és csimpánzok között jelentős különbség van. Az emberek tudják, miért szálltak buszra, mivel jár ez, és hogy bármikor leszállhatnak róla. Ha enélkül töltenék meg velük a buszt, ők sem viselnék olyan békésen. Nagy tömegben az emberek is szélsőségesen erőszakos cselekedetekre képesek olyan váratlan helyzetekben, amelyekben a megszokott cselekvési szabályok érvényüket veszítik.

Mint ahogy a korábbi szerzők elméleteit, úgy a modern társadalomelméletet sem a konszenzus fogalma uralja, de megvan a saját kitüntetett helye. A XX. századi elméleti szociológia *konszenzuselvű* és *kényszerelvű* (avagy *harmónia-* és *erőszakelvű*) felfogásokat különböztet meg. Az előbbiek szerint az emberek alapvetően megegyezésre törekszenek vagy erre irányuló normákat követnek, s így a rendezett társadalmi élet viszonylag könnyen és harmonikusan kialakítható és fenntartható. A másik megközelítés szerint az emberek közötti viszonyokat eredendően a rivalizálás és az ellenségeskedés jellemzi, s a társadalmi kohéziót csak a kényszer biztosíthatja. A XX. századi elméleti szociológiában Talcott Parsons a konszenzuselvű, Ralf Dahrendorf pedig a konfliktuselvű felfogás legnevezetesebb képviselője. Dahrendorf szerint az előbbi – általa a társadalom integrációs elméletének nevezett – felfogásban minden társadalom jól integrált és szilárd struktúrát alkot, amelynek minden eleme hozzájárul a társadalom mint rendszer fenntartásához. Minden funkcionáló társadalmi struktúra a tagjai közötti érték-konszenzuson nyugszik. A társadalom kényszerelméletei szerint ezzel szemben

minden társadalom mindenütt változás tárgya, s mindenütt nézeteltérések és összeütközések jellemzik. Minden társadalom rendezettségének alapja az, hogy bizonyos tagjai másokkal szemben kényszerrel alkalmaznak (DAHRENDORF 1959, 161–162).

Nyilvánvalóan egyetlen társadalom sem maradhat fenn egyetértés és együttműködés nélkül, de a belső összeütközéseket sem küszöbölheti ki teljesen, s kérdéses, hogy erre egyáltalán szükség van-e. A konfliktuselvű és konszenzuselvű megközelítések tehát a társadalmak működésének csak részleges megértését nyújthatják. Ugyanakkor a különböző társadalmakban a konfliktusok eltérő mértékben, formában és hatással vannak jelen.

„A nyitott, pluralista társadalmakban a konfliktusoknak valószínűleg megszilárdító hatásuk van. Ha a versengő igények kifejezésének járható útjai vannak a rugalmas és nyílt társadalmakban, akkor a társadalmat alkotó cselekvők közötti interakciók új és szilárd formáihoz vezethetnek, és új alkalmazkodásmódokat tehetnek lehetővé. A merev társadalmi struktúrákban ezzel szemben a konfliktusokat általában elnyomják, de ha és amikor előfordulnak, akkor valószínűleg nagyon bomlasztóak.

A nyitott és rugalmas társadalmakban, a sokszoros konfliktusok valószínűleg keresztezik egymást, miáltal megakadályozzák, hogy szakadás jöjjön létre egyetlen tengely mentén. Az ilyen társadalmakban sokféle konfliktus van a különböző szférákban. Emiatt az egyének sokszoros részesedése a különféle konfliktusokban összefűzi a társadalmat azáltal, hogy különböző szövetségeket mozdít elő a különböző ügyekben. Az egyik konfliktusban egymással szembenálló felek szövetségesek lehetnek egy másikban. Ez megakadályozza a merev társadalom polarizáló jellegzetességét, ahol minden konfliktus egyetlen tengely köré szerveződik.” (COSER 2003, 106.)

A szociológusok és kultúrantropológusok számon tartanak olyan, kis méretű – primitív vagy rokonsági alapú – társadalmakat, amelyeket a személyes kapcsolatok és vonzalmak tartanak össze. Ferdinand Tönnies például két csoportszerveződési módot különböztetett meg, az organikus közösséget (Gemeinschaft) és a mechanikus társulást vagy társadalmat (Gesellschaft), melyek közül az előbbinek meghatározó jegye a konszenzus: „A kölcsönös és közös, összekötő érzületet, a közösség egységes akaratát kell egyetértésnek (consensus) tekintenünk. Ez az a különös társadalmi erő és rokonszenv, amely az embereket egy egész tagjaiként tartja össze.” (TÖNNIES 1983, 30.) Tönnies a mechanikus társadalmat is a kölcsönös igenlés (a másik fenntartására, nem pedig elpusztítására irányuló) viszonyaival jellemzi. A társadalom is pozitív viszonyok által létrejött, befelé és kifelé egységesen fellépő csoport. Alapvető jellegzetessége viszont az egymástól független személyek pusztán egymásmellettiége és csak mesterségesen létrehozott kapcsolata, míg a közössége a bizalmas, otthonos, kizárólagos együttélés szerves, valóságos, szükségszerű egysége. A közösségi akaratot a megértés és az egyetértés fejezi ki a maga elemi formájában: „megértésről beszélünk az egyes viszonyokkal és hatásokkal kapcsolatban, egyetértésről akkor, ha a közösség egész erejéről és természetéről van szó.” (TÖNNIES 1983, 33.) Vita és viszály csaknem minden együttélés során előfordul, de egy kapcsolat csak addig nevezhető valóban közösséginek, amíg a kölcsönös támogatás és igenlés, nem pedig a kölcsönös gátlás és tagadás túlsúlya jellemzi.

A csoporton belüli egység viszont gyakran együtt jár a csoporton kívüliekkel, illetve meghatározott más csoportokkal szembeni ellenségeskedéssel, vagy éppen eleve előfeltételezi azt.

„Ahhoz, hogy bármilyen összefüggésben konfliktusról beszélhessünk – írja Anatol Rapoport –, először azonosítanunk kell a konfliktusban álló feleket. Nem mind ugyanolyan típusúak. Egyedi – emberi és nem emberi – organizmusok, valamint organizmusok aggregátumai, különösen emberi aggregátumok (törzsek, társadalmi osztályok, nemzetek) kerülnek egymással konfliktusba. [...] [A] 'konfliktusban álló felek' csak akkor jelennek meg egységként, ha elkülönülnek a konfliktus más résztvevőtől. *Belülről* egy konfliktus minden résztvevője alkotórészek *komplex, szervezett összessége*. Ezek az alkotórészek nem állnak egymással konfliktusban, legalábbis olyan fajtában nem, mint amilyenben az egész entitás 'részt vesz'. Ellenkezőleg, az entitás által a konfliktusban elért siker attól függ, hogy részei mennyire jól integráltak, vagyis mennyire 'kooperálnak' egymással. Tehát a külső konfliktus minden esete belső 'együtműködés' implikál. Ha a fajok 'a létért való küzdelemben' bocsátkoznak, az őket alkotó egyedeknek legalább a reprodukív aktusokban együtt kell működniük. Egy hadsereg, amely egy másik sereggel harcol, magas fokú belső kohéziót és koordinációt képvisel, vagyis együtműködő alegységeket egészen az egyes katonákig bezárólag.” (RAPOPORT 1974, 11.)

A csoporton belüli egység kialakulása az emberré válás folyamatának legfontosabb részét képezte. Mint Csányi Vilmos részletesen bemutatja, a korábbi állati csoportformákhoz képest az embernél rendkívül szoros csoportszerkezet alakult ki. A csoporton belüli agresszió minimálissá vált, de ezzel együtt járt a csoportok közötti agresszió növekedése. A csoport tagjai képessé váltak elviselni egymás tartós közelségét és kiküszöbölni mindazokat a konfliktusforrásokat, amelyek a rokon fajoknál magas agressziós szinthez vezettek. A legfontosabb a táplálékszerzéssel és a szexualitással kapcsolatos agresszió.

Fajunknál a táplálékmegosztás nem korlátozódott többé a közvetlen rokonokra. A csoportnak állandó vagy hosszabb időre szóló telephelye lett, ami a csoportméret megnövekedésével együtt szükségessé tette valamiféle munkamegosztás kialakulását. Ennek előfeltétele volt, hogy csökkenjen a szexuális rivalizáció, amelynek magas foka – azon túl, hogy a csoportot szétziláló állandó konfliktusok forrása – megakadályozta a táplálékszerző hímek ideiglenes távollétét. Ez a monogámia és a párkötődés kialakulásával vált lehetővé. Az emberi csoportokra jellemző további tulajdonság a csoporthoz való hűség kialakulása. Az embernél megjelent az az állatvilágban ismeretlen magatartásforma, hogy életét áldozza csoportjáért, saját hátrányára nyújt segítséget csoportja tagjainak. A csoport egységét szolgálta a különféle szinkronizációs mechanizmusok megjelenése, úgymint az imitációs készség, a hipnabilitás, a szabálykövetés képessége, az érzelmi szinkronizáció és a nyelvhasználat. Mindez lehetővé tette a csoporton belüli komplementer kooperációt, s ebből fakadóan a csoportindividualitás és a csoportselektió kialakulását. Nyelve, rokonsági rendszere, hierarchikus feladatmegosztása, szokásai, rítusai révén egy optimális méretű izolált csoport tagjaként az egyén tökéletesen szocializálódott csoportjába. És tökéletesen különbözött más csoportok tagjaitól. (CSÁNYI 1999, 123–133.)

A csoporttagok és a csoporton kívüliek közötti éles határvonalakról, és az ellenségeskedés ehhez kapcsolódó formáinak alakulásáról nyújt történeti áttekintést George Schwab. Az ószövetségi zsidók számára a 'felebarát' egy másik zsidót jelentett, a 'többiek' pedig – minthogy magukat kiválasztott népnek tekintették – nem ismerték el magukkal egyenlőnek. Szent háborúikat Isten áldásával és közvetlen szándékai szerint folytatták és ezért nem tartották szükségesnek, hogy különbséget tegyenek harcoló és nem harcoló egyének, vagy megtámadott és meg nem támadott területek között. A közösség ellenségeit válogatás nélkül megölték, javaikat pedig elpusztították vagy elkobozták. A klasszikus Görögország és Róma különféle aláírt szerződésekkel normalizálta a független politikai közösségek – a vallási eszméktől viszonylag függetlenített – politikai érintkezését. Mind a rómaiak, mind a görögök különbséget tettek a békés és háborús viszonyok között. A háborúskodás megkezdését rendszerint hadüzenet előzte meg. A tényleges háborús gyakorlatban azonban alapvetően nem változott meg az ellenséggel való bánásmód. A középkori kereszténység megint csak éles különbséget tett a közösségen belüli ellenfél és a közösség ellensége között. A keresztes háborúkat Isten nevében és Isten által elrendelt égi ügyért folytatták. A közösség ellenségét eleve elátkozottnak tekintették, akit ténylegesen megszállt az ördög, és aki számára nem volt kegyelem. A keresztes vitézek általában nem tettek különbséget katonák és civilek, háborús és békés területek között. A legyőzötteket többnyire megölték, javaikat elzárkóztatták. A XVI. és XVII. század véres vallásháborúiban újraéledt a keresztes hadjáratok szelleme. A kálvinisták és katolikusok közötti különösen kegyetlen franciaországi konfliktusokban nemigen volt helye emberi megfontolásoknak. Szent ügyért harcoltak. (SCHWAB 1998, 41–44.)

A vallásháborúkon lassan felülkerekedő uralkodóknak sikerült megteremteniük saját területükön a rendet, békét és biztonságot. A hitbéli ügyeket a szuverén államok viszonyának evilági-politikai ügye váltotta fel. A pápa elvesztette azt a kompetenciáját, hogy ő dönthet a fegyveres konfliktusokról, s a döntés a világi uralkodó kizárólagos joga lett. A vallási együttélés szelvidebb formákat öltött, az uralkodók egyenlőnek ismerték el egymást. A béke és háború kérdéseiben szabályozott eljárások kezdtek kialakulni. A háborút hadüzenetnek kellett megelőznie és békeszerződésnek lezárnia. Elismerték a semlegességet egy harmadik fél legális státuszaként.

„A totális háborúk elutasítása a felvilágosodás szülötte. A potenciális európai ellenfelek, akik egymást egyenlőnek ismerték el, elfogadták, és konvenciók során kodifikálták a háborúban követett szabályokat: (1) Különbséget tettek katonák és civilek, valamint háborús és békés területek között. Hadi események során kíméletet kellett tanúsítani a fegyvertelen civilek iránt, a lehetőségekhez képest meg kellett akadályozni a védtelen falvak, városok, lakóhelyek és épületek elleni támadásokat. Egyáltalán nem lehetett megtámadni a pontosan beazonosított egyházi, orvosi, művészeti, tudományos és szociális intézményeket. (2) Kegyelemdadási kötelezettség alakult ki, amely azt jelentette, hogy törvénytelen cselekedet volt megölni vagy megsebesíteni az egyértelműen azonosított ellenséges katonát, aki magát megadta, továbbá azt jelentette, hogy a hadifoglyokkal emberségesen kell bánni, és ha szükséges, orvosi ellátásban kell részesíteni. (3) Mivel a háború legitim célja az ellenséges katonai erő gyengítése volt, tiltották azokat a pusztító fegyvereket, amelyek rendkívüli szenvedéseket okozhatnak, például a mérgeket és a mérgezett fegyvereket. Mert a nyilvános ellenséget többé már nem tekintették ördögnek vagy nem

kívánták eltörölni a föld színéről, a háború körülhatárolt lett. Ennek eredményeként a *public foe* (a közösségivé tett egyéni ellenség) átváltozott *public enemyvé* (közlelenséggé) és így a háború, bármilyen ördögien hangzik is, ha lehet mondani, tisztább lett.” (SCHWAB 1998, 46–47.)

A francia forradalomtól megkezdődött, majd a XIX. század második felétől hangsúlyosabbá vált az európai szuverén államiság hanyatlása. A haditechnika bizonyos átalakulásai és a XX. század két világháborúja szintén ezt erősítette. De a legnagyobb jelentősége az olyan új militáns ideológiáknak volt, mint a kommunizmus és a náciizmus. Ezek újra megbélyegezték, a teljes megsemmisítésre és kiirtásra ítélték ellenségüket.

Schwab azzal a céllal látott az *enemy* (a közösség ellensége) és a *foe* (személyes ellenség) közti megkülönböztetés történeti változásának vizsgálatához, hogy újragondolja Carl Schmittnek a szuverén államok nemzetközi kapcsolataira szorító koncepcióját – a szuverén államiság korának hanyatlása után. Schmitt az európai szuverén államok nemzetközi viszonyait a barát és ellenség közti megkülönböztetéssel írta le. Ezt a kritériumot kiterjesztette a belpolitikára is, vagyis a *politikai* fogalmát teljes terjedelmében e kritériummal adta meg. Ezzel sikerült a politikát a legélesebb konfliktus alapján meghatározni.

Schmitt szerint az emberi gondolkodás és cselekvés viszonylag önálló tárgyterületei különféle dichotómiákkal adhatók meg: az erkölcs területén a jó és a rossz a végző megkülönböztetés, az esztétikában a szép és a rút, a gazdaságban a hasznos és a káros. A specifikusan politikai megkülönböztetés, melyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a *barát* és *ellenség* megkülönböztetése. Ez az ellentét képezi a politikum kritériumát (ami nem rendelkezik ezzel, az nem politikai) és csak a politikum kritériumát (amint a gazdasági vagy a vallási tevékenységet is ez jellemzi, azok is politikaiá válnak). Az ellenség itt a szó legerősebb jelentésével, a háborús ellenfél értelmében veendő, kinek fizikai megsemmisítése a cél. De a politikai kritérium az ellenség megölésének reális lehetősége, nem pedig tényleges bekövetkezése. E fogalom, amelyet elsősorban a népek és államok közötti viszonyrendszerre vonatkozóan határozott meg, nem vonja maga után, hogy a politikai lét semmi más nem lenne, mint véres háború, és hogy minden politikai cselekmény harci cselekmény. E kritérium azt sem jelenti, hogy egy bizonyos népnek örökké egy másik nép barátjának vagy ellenségének kell lennie. De a harcok valóságos lehetőségével együtt megszűnik maga a politika is. A valóságos harc lehetősége a döntő helyzet, az erről hozott döntés pedig a mértékadó döntés, melynek meghatározó jellegét nem szünteti meg, hanem megerősíti, hogy csak kivételesen következik be. A háború ugyan rendkívüli helyzet, de éppen a kivételes esetnek van döntő és a dolog lényegét leleplező jelentése. Mert csak a harcban mutatkozik meg a barát és ellenség politikai csoportosításának legvégső következménye. Még ha kivételes is, ez a mértékadó, ez a szuverén döntés ismérve.

Az állam politikai karaktere révén mértékadó egység. Mint ilyen rendkívüli jogosultságot összpontosít: a lehetőséget, hogy háborút folytasson és ezzel nyíltan az emberek élete felett rendelkezzen. „Azonban egy normális állam teljesítménye mindenekelőtt abban áll, hogy az államon és területén *belül* létrehozza a teljes megelégedettséget, fenntartja a 'nyugalmat, biztonságot és rendet' és ezáltal *normális* helyzetet teremt, amely előfeltétele annak, hogy jogi normák egyáltalán érvényesülhessenek, mert minden norma normális helyzetet előfeltételez és a jogi norma nem lehet érvényes a vele

szemben teljesen abnormális helyzet számára.” (SCHMITT 2002, 31.) Az államon belüli megbékélés szükségszerűsége miatt kritikus helyzetekben az államnak kell meghatároznia belső ellenségét. A belső ellenséggel szembeni harcnak alkotmányon és jogon kívül eszközökkel, a fegyverek erejével kell eldőlnie. Az állam ellenségévé nyilvánított fél szemszögéből ez polgárháború. Az önmagában megbékített és önmagában zárt politikai egység felbomlásának a jele. Ekkor polgárháborúban döntenek majd a politikai egység további formájáról. Vagyis a politika végső vonatkoztatási pontja az államon belül is a háború.

Schmitt politikaelmélete szélsőségesen konfliktuscentrikus. Más teóriák a rendezett együttélés, az együttműködés, a jogok és köteleességek kiegyensúlyozott megosztása biztosítékának tekintik az államot. A liberális felfogás pedig fényérvnyire van Schmitt álláspontjától, aki azt nem is tekinti másnak, mint a politikai tagadásának. Szerinte a liberálisok egy pacifikált államban gondolkodnak és a politikum szempontjából döntő jelentőségű ellenségfogalmat a (gazdasági) versenytárs és az (erkölcsi) vitapartner fogalmával próbálják felváltani.

A szociológiát Comte a társadalmi rend megszilárdítását előmozdító tudománynak szánta. E szándék forrását a kívánatos rend általa észlelt hiánya jelentette. A szociológia azóta is folyamatosan szembesül a társadalmi élet zavaaraival. E zavarok forrását Durkheim a következőkben látta: az egyének korlátlan szükségletekkel rendelkeznek, melyek megfékezésére, tevékenységüknek megvalósítható célok felé irányítására egyedül egy náluk nagyobb külső erő, a társadalom képes. A társadalmi szabályozás biztosítja, hogy az egyének valóra váltható ambíciókkal törekedjenek életük javítására. Normális esetben túlnyomó többségük méltányosnak tekinti a kollektív rendet. Amikor azonban a társadalmat megzavarja valami, akkor átmenetileg képtelen kifejezni ezt a hatást. Ekkor a szabályozatlanság vagy *anómia* állapotába kerül. A zavart egyaránt okozhatja a hirtelen visszaesés (gazdasági válság) vagy a túl gyors fellendülés (gazdasági növekedés). Az előbbi deklasszáldódási hullámot idéz elő, sokaknak fel kell adniuk addig biztosnak tűnő céljaikat, le kell szállítaniuk igényeiket, korlátozni kell szükségleteiket. A hatalom és vagyon hirtelen megnövekedése pedig túlzott várakozásokat és igényeket hív elő bennük, amelyeket nem tudnak kielégíteni. A felbomlott egyensúly állapotában nem lelik az új helyzetnek megfelelő szabályt, a meglévőkkel szemben pedig követelőzőbbé és türelmetlenebbé válnak. Épp akkor lazul meg az önmérséklet fegyelme, amikor erősebbre lenne szükség. Minél kevesebb korlátot érez az ember, annál elviselhetlenebb lesz számára bármilyen korlátozás. Az embereknek szenvedést okoz tevékenységük szabályozóinak elvesztése, ami az öngyilkosságok számának hirtelen növekedéséhez vezet. Ezt nevezi Durkheim anómiás öngyilkosságnak. (DURKHEIM 1982, 231–244.)

Az öngyilkosságot többnyire tiltják vagy helytelenítik, vagyis összeütközésbe kerül az általánosan elfogadott normákkal. De a legtöbb társadalomban biztosan megtalálható. Vagyis nem maga az öngyilkosság társadalmi jelensége abnormális, hanem intenzitásának túlzott foka. (Ugyanez a helyzet a bűnözéssel, amely mindenütt jogi tilalom alá is esik. [DURKHEIM 1982, 340–341.] Sőt a bűnözés jelenléte egyenesen nélkülözhetetlen a szilárd társadalmi rend fenntartásához: azáltal, hogy megsérti, egyben meg is erősíti a közösség kollektív érzelmeit. [DURKHEIM 1978, 85–92.]

„A társadalom mindig csak lassú és szinte észrevétlen módosulások révén ölt új jelleget. Még az ily módon lehetséges átalakulások is korlátozottak. Ha a társadalmi típus szilárdan kialakult, már nem változtatja korlátlanul formáját; hamar elér olyan határhoz, amelyen már nem léphet túl. Úgyhogy a mai öngyilkossági statisztikából gyanítható változások nem lehetnek normálisak. Anélkül, hogy pontosan tudnánk, miben is állnak ezek a változások, annyit előre leszögezhetünk, hogy nem szabályos fejlődés eredményei, hanem valamilyen beteges megrázkódtatásé, amely nyilván aláásta a múlt intézményeit, de semmit sem hozott helyükbe. Hiszen nem lehet néhány év alatt elvégezni századok munkáját. Ha azonban az ok abnormális, akkor szükségképpen az okozat is az. Az önkéntes halálesetek növekvő áradata tehát nem civilizációnk diadalmas előretörésének tanújele, hanem olyan válságos és zavart állapoté, amelynek további elhúzódása veszélyeket rejt magában.” (DURKHEIM 1982, 346.)

Durkheim közvetlen kapcsolatot teremtett a társadalom egészséges állapota és az egyéni magatartásformák között. Követője, Robert Merton differenciáltabb képet nyújtott. A társadalom strukturális ellentmondásaiból eredő konfliktusok közül a legnagyobb figyelmet a kulturális értékek és az intézményes normák összeütközésének szentelte. Annak az állapotnak, amikor a társadalom általánosan elfogadott értékei olyan célok követésére ösztönzik az embereket, melyek eléréséhez sokaknak nem állnak rendelkezésükre a megengedett eszközök. Stabil társadalmakban az általánosan elfogadott magatartásforma a *konformizmus*, vagyis a közös értékek és normák együttes elfogadása. Akik viszont nem tudnak hozzáférni a kulturális célok intézményesen megengedett eszközeihez, azok az alkalmazkodás következő módjai közül választhatnak. 1. *Újíjtás*: a kulturálisan hangsúlyozott célok elfogadása, de az igénybe vehető eszközök elutasítása. Más szóval, a bűnözésnek minősített módszerek alkalmazása. 2. *Ritualizmus*: az intézményesen előírt normákhoz való ragaszkodás a saját érdekek és igényszintek feladása árán is. Vagyis az értékek feladása és a megengedett szabályok merev betartása. 3. *Visszahúzóds*: a kulturális célok és az elfogadott eszközök együttes elutasítása. A konfliktusnak a konfliktushelyzetből való kilépés, a társadalmi élet elhagyása révén történő feloldása. 4. *Lázadás*: Az uralkodó célok és mércék megkérdőjelezése, a társadalmi renddel való szembeszegülés, a fennálló kulturális és társadalmi struktúra megváltoztatására törekvés. (MERTON 1980, 6. fej.)

Merton eredetileg 1938-ban, illetve 1949-ben fogalmazta meg fenti koncepcióját. Akkor még a deviáns viselkedést a fent említett strukturális ellentmondások folyamányának tekintette (MERTON 1980, 363). Később másként magyarázta. Egyrészt már magának az inherens társadalmi konfliktusnak is némiképp más értelmezését adta. Míg korábban következetesen a társadalmi célok és eszközök ellentétéként mutatta be, addig későbbi fejtegetéseiben mintha a társadalmi célok maguk is ellentmondásba kerülhetnének egymással. E plauzibilis feltételezéssel látszik jellemezni a *társadalmi dezorganizáció* fogalmát. Még ha az emberek alkalmazkodnak is a rendszeren belüli szerepeikhez, az egymást keresztező célokat követő viselkedésük eredménye jelentősen eltér az elvárttól. A *deviáns viselkedés* fogalmát viszont már teljesen megkülönbözteti a társadalmi struktúra konfliktusaiból eredő viselkedéstől. A deviancia itt már nem más, mint szándékos normaszegés. Még ha a konkrét esetekben – bűnözés, közösségen belüli konfliktusok, családok széthullása stb. – nem is választható el pontosan a két tényező hatása (MERTON 1961).

Merton elemzései a makroszint (társadalmi struktúra) és a mikroszint (egyéni cselekvés) határvonalán, találkozási pontján mozognak. Mindazonáltal alapvetően makroszociológiai kiindulópontúak. Ugyanez igaz a társadalmi szerepelemzésre is. A társadalmi szerep azoknak a normáknak vagy magatartásszabályoknak az együttese, amelyeket az egyének a társadalmi struktúrában elfoglalt valamely státusza révén kell követnie meghatározott körülmények között. Azáltal például, hogy orvos vagy buszsofőr, óvónő vagy fényképész, tűzoltó vagy nagyapa. Egy státuszhoz a pozíciók rendszerében jogok és kötelességek kapcsolódnak. A társadalom tagjai egyszerre sok különböző szerepet töltenek be (ugyanaz a személy lehet genetikus, intézetigazgató, egyetemi tanár, polgármester, családapa, adózó, baptista és polgárőr). Egy adott szerephez több különböző *alszerep* kapcsolódik: az egyetemi oktatónak más feladatai vannak oktatóként és kutatóként, a főorvosnak másként kell viselkednie az alárendelt orvosokkal, az ápolókkal, a betegekkel és a betegek rokonaival. Ezek alkotják az egyén *szerepkészletét*: azokat a szerepviszonyokat, amelyeknek valaki amiatt részese, hogy bizonyos társadalmi státuszt foglal el. Ettől megkülönböztetendő a *többszörös szerep*, vagyis amikor valaki – mint mindannyian – nemcsak egyetlen státuszon belül tölt be többféle szerepet, hanem többféle státuszt is betölt (reggel halász, délben vadász, este kritikus). Nyilvánvaló, hogy egy egyén különféle szerepei konfliktusba kerülhetnek egymással, mint ahogy egyazon szerepének különböző alszerepei is. Konfliktust okozhat az is, hogyan értelmezze adott helyzetben a szerepéből fakadó előírásokat. A normák gyakran kétértelműek vagy egymásnak ellentmondóak. Az optimista individualista viszont erre azt mondja, hogy a társadalmi szerepekkel kapcsolatos bizonytalanságok és ellentmondások szabadságfokunkat növelik. Választhatunk az alternatívák közül és nem vagyunk a társadalmi determinizmus kiszolgáltatott áldozatai. (BOUDON, 1981, 38–48.)

A társadalmi konfliktus egy további, sokszor elemzett terepe a piaci verseny. A különböző teoretikusok egymástól eltérő módon értékelték az itt érvényesülő konfliktust. A fiatal demokrata Marx egyenesen a hobbes-i „mindenki harca mindenki ellen” szférájával azonosította. Max Weber is harcnak tekintette, de „békés” harcnak:

„*Harcnak* nevezünk egy társadalmi kapcsolatot, amennyiben a cselekvőt az a szándék vezeti, hogy saját akaratát a másik vagy a többi féllel szemben keresztülvigye. A harcot 'békés' eszközökkel vívják, ha közvetlen fizikai erőszak alkalmazására nem kerül sor. A 'békés' harcot 'konkurenciának' nevezzük, ha valaki formálisan békés verseny formájában próbálja elérni, hogy rendelkezessék bizonyos lehetőségek fölött, amelyekre mások is pályáznak. A konkurenciát 'szabályozott versenynek' nevezzük, amennyiben a célok és eszközök tekintetében valamilyen rendhez igazodik.” (WEBER 1987, 64.)

A *közösséggel szemben* – amely a résztvevők szubjektíve átértézt összetartozásán alapul – a *társulást* a racionálisan motivált érdekkiegyenlítődesen vagy érdekkapcsolódáson alapuló beállítottság jellemzi. Ugyanakkor a társulások gyakran csak a szembenálló érdekek közötti kompromisszumok, amelyek a harc tárgyának vagy eszközeinek egy részét kiiktatják ugyan, de meghagyják a versengést. A piaci csere révén létrejövő társulás a racionális társadalmi cselekvés archetípusa. A piaci kapcsolat három fontos ismérve a személytelenség, a piaci szabadság és a piaci béke. „A csere ugyanis a gazdasági hatalom megszerzésének jellegzetesen békés formája” (WEBER 1992, 330).

Carl Schmitt számára a piaci csere és egyáltalán a gazdaság kritériuma eleve nem lehet ellenségek közötti harc, hiszen ez kizárólag a politikát illeti meg. Simmel egyebek közt azt emeli ki, hogy a konkurenciaharc nem a versenytársak ellen irányul.

„[Világos, hogy a jogrend] miért nem nyújt védelmet a verseny által romba döntött javakért. Mindenekelőtt azért, mert a versenyben résztvevőknel hiányzik mindenfajta [erre irányuló] indíték. Egyikük sem akar mást, mint elnyerni teljesítményének díját, s csak mellékes eredmény, hogy eközben a másik ember tönkremegy – a győztes számára ez teljesen lényegtelen, sőt talán sajnálatos is. Ráadásul a versenyből hiányzik a tulajdonképpeni hatalmaskodás mozzanata, s mind a vereség, mind a győzelem csupán a kétoldali erőpróba találó és helyes kifejezése: a győztes ugyanazoknak az esélyeknek szolgáltatja ki magát, mint a legyőzött, s ez utóbbinak tönkremenését kizárólag saját tökéletlenségének kell tulajdonítania.” (SIMMEL 1973, 291.)

A liberális teoretikusok igen konfliktusmentesnek tartják a piaci cserét. Már Adam Smith is úgy gondolta, hogy bár mindenki kizárólag saját önérdekének érvényesítése végett lép cserekapcsolatba másokkal, a piaci mechanizmus mint egy láthatatlan kéz biztosítja, hogy a végeredmény mindenki javát szolgálja. Friedrich von Hayek, Karl Popper és Polányi Mihály szerint a nagyléptékű társadalmi konstellációk legsikeresebb elrendezési módja az egyének kölcsönös egymáshoz igazodásából kialakuló spontán rend, melynek az egyik legsikeresebb megvalósulását a piac intézménye biztosítja. Kenneth Boulding azt írja, „minél tökéletesebbé válik a verseny, annál kevesebb a gazdasági konfliktus” (BOULDING 1965, 179). Amivel természetesen nemcsak a fiatal, de az idős Marx sem értett egyet, mint ahogy a későbbi marxisták sem.

A társadalmi interakciókban érvényesülő stratégiai döntések logikáját a játékelmélet vizsgálja. A stratégiai helyzeteket a döntések kölcsönös függősége jellemzi: minden egyéni cselekvés eredménye mások cselekedeteitől is függ, ezért minden döntéshozó előzetesen mérlegeli a többiek várható döntését és ennek megfelelően hozza meg a sajátját. A mérlegelés során figyelembe veszi, hogy a többiek döntését miként befolyásolja az, hogy ők is megpróbálják anticipálni az ő döntését. E tudományág egyik klaszikus bemutatását Duncan Luce és Howard Raiffa könyve, a *Games and Decisions* nyújtotta, amely így kezdődik:

„Az ember minden írott feljegyzésében igencsak kitüntetett helye van az érdekkonfliktusnak. Talán csak Isten, a szerelem és a belső küzdelem kapott hasonló figyelmet. Az érdekkonfliktus tudományos vizsgálata – szemben egyszerű leírásával vagy drámai eszközként való használatával – kis, de növekvő részét alkotja a szakirodalomnak. E tendencia megnyilvánulásaként azt találjuk napjainkban, hogy az érdekkonfliktus (mind az egyének, mind az intézmények közötti) egyre jobban foglalkoztat több akadémiai diszciplínát is: a közgazdaságtant, a szociológiát, a politikai tudományt s kisebb mértékben más területeket is.

Nem nehéz hozzávetőlegesen jellemezni az érdekkonfliktus problémáját: egy egyén olyan helyzetben van, amelyből több lehetséges kimenetel egyike fog következni, s amelyekre vonatkozóan bizonyos személyes preferenciái vannak. Mindazonáltal, noha lehet valamilyen fokú ellenőrzése a kimenetelt meghatározó változók felett, nincs teljes ellenőrzése felettük. Olykor ez több különböző egyén között oszlik meg,

akiknek – hozzá hasonlóan – megvannak a saját preferenciáik a lehetséges kimenetekre vonatkozóan, de akik általában nem osztják egymás preferenciáit. Más esetekben véletlen események [...] vagy más egyének (akikre hat vagy nem hat a helyzet kimenetele) befolyásolhatják a végső eredményt. Azokat a viselkedésfajtákat, amelyeket ilyen helyzetek eredményeznek, régóta megfigyelik és feljegyzik, és kihívás olyan elméleteket alkotni, amelyek megmagyarázzák a megfigyeléseket, és olyan elveket alkotni, amelyek vezérlik az értelmes cselekvést.” (LUCE–RAIFFA 1965, 179.)

A stratégiai helyzeteket három nagy csoportra osztja a játékelmélet: 1. A *teljes érdekellentét*en alapuló, állandó összegű játékok, melyekben minden játékos csak azt nyerheti, amit a többi elveszít. 2. Az *érdekellentét* és *érdekazonosság* elemeit egyaránt tartalmazó játékok, melyekben a résztvevők együttműködő vagy dezertáló stratégia választásának összeredményétől függően járnak jobban vagy rosszabbul mindannyian és külön-külön. De nem ugyanolyan mértékben. Vagyis ezekben a játékokban a cselekvők választása mind az elosztható nyereségek nagyságát, mind a nyereségek megoszlását befolyásolja. Közös érdekük, hogy az össznyeresemény minél nagyobb legyen, összeütköző érdekük, hogy mindegyik magának szeretné ebből a legnagyobb részt. A játékelmélet központi területét ezeknek a helyzeteknek az elemzése képezi. 3. A *tiszta érdekazonosság* által jellemzett játékokban minden játékos csak akkor nyer, ha a többi is nyer. Ezeket koordinációs játékoknak nevezik, mert a kölcsönösen előnyös eredmény elérésének előfeltétele, hogy a cselekvők össze tudják hangolni döntéseiket, s ez nem mindig könnyű. Ha több játékos egyaránt nagy nyereseményhez jut, amennyiben tíz szám közül egymástól elszigetelten ugyanazt a számot választja, akkor ennek elnyeréséhez ki kell találniuk, hogy mit választanak a többiek, akik ugyanabban a helyzetben vannak.

Egy másik szempont alapján kooperatív és nem-kooperatív játékokat szokás megkülönböztetni. E megkülönböztetésnek az előző csoportosítás második osztálya esetében van relevanciája. A *nem kooperatív* játékokban vagy nincs mód az egyéni döntések előzetes összehangolására (pl. mert a játékosok nem tudnak egymással kommunikálni), vagy nincs biztosíték arra, hogy a felek kölcsönösen betartják az előzetes egyezséget. Ilyen esetekben az egyének saját szempontjából racionális döntés olyan eredményhez is vezethet, amely minden résztvevő számára kedvezőtlenebb, mint ha más stratégiát választottak volna. A legismertebb ilyen típusú játék a 'fogolydilemma'.

A *kooperatív* játékokban van lehetőség az előzetes megegyezésre, és így a játékosok együttes döntést hozhatnak a közös nyeresemény elosztásáról, amennyiben megállapodásra jutnak. Például a bértárgyalás során a munkaadók és munkavállalók megegyezést kereshetnek a közösen létrehozott többlet elosztására, ahelyett hogy bérharcba bocsátkoznának. Ilyen problémákkal foglalkozik az *alkuelmélet*. Howard Raiffa a következő szempontok alapján különbözteti meg az alku- vagy vitahelyzetek típusait:

1. Két vagy több résztvevős viták: ha a szembenálló felek száma három vagy több, akkor létrehozhatók a vitázó felek koalíciói, melyek összehangoltan léphetnek fel a többiekkel szemben.

2. Belsőleg monolitikus vagy nem monolitikus résztvevők: ha az alkudozó felek egyike vagy mindegyike több résztvevőből álló csoport, akkor előzetesen egyezségekre kell jutniuk a csoporton belül, és a belső és külső megegyezés szinkronizációja igen bonyolult lehet.

3. Egyszeri vagy megismételt játék: ha egy alkalommal eldöntendő kérdéstről folyik a vita, a résztvevők hajlamosak rövid távú perspektívában gondolkozni, ami arra készítheti őket, hogy túlfeszítsék álláspontjukat; ha viszont a felek sűrű további alkudozásoknak néznek elébe, akkor mindegyiknek különösen ügyelnie kell a reputációjára, s ennél fogva az ismétlődő alkudozás gyakran – de nem mindig – együttműködőbb, mint az egy alkalomra korlátozódó.

4. Kapcsolódási hatás hiánya vagy megléte: ha bizonyos megállapodások alkalmával (pl. nemzetközi szerződéskötés egy országgal) tekintettel kell lenni más korábbi megállapodásokra (hasonló korábbi szerződések más országokkal), akkor az egyik megállapodás összekapcsolódik a másikkal és bonyolultabbá teheti a megegyezést.

5. Egy vagy több kérdéstről folyó alku: ha valaki eladni vagy venni akar egy házat, autót vagy egy céget, akkor a döntő kérdés a végső árban való megállapodás, amire vonatkozóan a két fél igénye ellentétes egymással, de mindketten előnyben részesítenek egy ésszerű egyezséget, mint semmilyen; ha viszont nem egyetlen, hanem több, kölcsönhatásban álló kérdés képezi a konfliktus tárgyát (egy tengerjogi megállapodás során több száz problémát meg kell oldani), akkor a vitázó felek iszonyúan nehéz analitikus feladat előtt állnak, amely nagy teret enged a kooperatív viselkedés számára is.

6. Szükséges vagy nem szükséges megegyezésre jutni: ha egy ház potenciális eladója és vevője nem tud megegyezni az árban, megszakíthatják az egyezkedést, ami másfajta döntési problémával szembesíti a résztvevőket, mint amikor törvény írja elő, hogy a tárgyalásnak meghatározott időn belül megegyezésre kell vezetnie.

7. Jóváhagyást igénylő és nem igénylő megegyezések: ha a megállapodás csak akkor válik érvényessé, ha valamelyik tárgyaló fél javaslatát egy erre feljogosított szerv vagy testület jóváhagyja, ez módosíthatja a tárgyaló felek alkupozícióját és rugalmasságát.

8. A fenyegetések lehetősége: ha az egyik alkudozó fél azzal fenyegeti a másikat, hogy a számára nem elfogadható ajánlat esetén kiszáll, akkor a *status quo*hoz való visszatéréssel történő előre rögzített fenyegetést alkalmazza; ha viszont azzal fenyegetődik, hogy ajánlata elutasítása esetén nemcsak hogy megszakítja a viszonyt, de további ártó cselekedeteket is megtesz a másikkal szemben, akkor e fenyegetések ereje mindenképpen befolyásolhatja az eredményt, de ez a másik fél ellenállásának megerősödése is lehet.

9. Időbeli korlátok vagy idővel kapcsolatos költségek megléte vagy hiánya: az a fél, aki időszűkében egyezkedik, gyakran hátrányos helyzetben van; a késlekedésért járó büntetések teljesen eltérőek lehetnek a két fél számára, amit a kedvezőbb helyzetben lévő a saját javára fordíthat – vagy mindkettőjük kárára elronthat.

10. A szerződések kötelező ereje: egy nemzetállamon belül sok konfliktus esetében szerződések aláírhatók és a cselekvések jogilag kikényszeríthetők; hasonlítsuk össze ezt a helyzettel, amikor egy multinacionális társaság közös bányavállalkozásban egyezik meg egy fejlődő országgal, de attól tart, hogy miután elvégezte a beruházásokat, a másik fél egyoldalúan felmondja az egyezséget.

11. Titkos és nyilvános megegyezések: több kérdéstről folyó egyezkedés során a tárgyaló felek kölcsönös engedményeket tehetnek, melynek során mindkét fél megpróbálja eltúlozni, amit felad, s lekicsinyelni, amit cserébe kap – minek nyilvánosság-kerülése megnehezítheti az ügylet nyélbe ütését; másrészt viszont a jól alkalmazott nyilvános közzététel alátámaszthatja az elköteleződések hitelességét.

12. A tárgyalások során követett magatartásnormák: ha a felek teljesen rosszindulátúak és megbízhatatlanok, vagy pedig teljesen nyíltak és őszinték, egyaránt alkalmazhatóak stratégiai egyezségekre; a sikeres alkudozást elősegítő csoportnormák középen vannak e két szélsőség között.

13. Harmadik fél beavatkozásának a lehetősége: ha közvetítőkhöz vagy döntőbírókhoz lehet fordulni, ez az egyezkedést befolyásolja, a résztvevőket keményebb vagy visszafogottabb alkudozásra készítheti; általában sok bizonytalansággal terhes összetett döntési problémákhoz vezet. (RAIFFA 1982, 11–19.)

2. AZ EGYÉNI DÖNTÉSHOZATAL KONFLIKTUSAI

Konfliktusok nemcsak emberek vagy embercsoportok között vannak, hanem az egyes embereken belül is. Az előző rész végén szó volt a döntéshozók közti konfliktushelyzeteiről. Ezek együttjárói lehetnek a döntéshozókban lejátszódó konfliktusok. E konfliktusok nem korlátozódnak stratégiai interakciókra. Számátalan más fajtájuk és megnyilvánulásuk van. Az újévi fogadalmak például konfliktusok kifejeződésai. Változtatni akarunk bizonyos megrögzült életviteli szokásunkon, de ugyanakkor erősen kötődünk is hozzájuk. Mi más ez, mint egymással összeütköző törekvések harca: hosszú távon azt kívánjuk, hogy egészségesebben és fegyelmezettebben éljünk, pillanatnyi vágyaink viszont ennek ellenkezőjére készítenek bennünket. De nem kell ilyen kivételes esetekre gondolnunk. A naponta meghozott legtöbb döntésünk és választásunk is kisebb-nagyobb konfliktussal terhes. Döntéseinket az egymásnak ellentmondó célok és az egymást kizáró cselekvési lehetőségek közötti választás jellemzi. Választásaink a legkülönbözőbb fajsúlyúak lehetnek: Hamburger vagy hot dog? Mozi vagy színház? Adria vagy Riviéra? Munkába állás vagy továbbtanulás? Kicsi vagy kocsi? Mazda vagy Honda? A rövid hatótávú és jelentéktelen, illetve a hosszú kihatású és nagy fontosságú döntések meghozatala ugyanakkor nem jár automatikusan együtt kis vagy nagy mértékű belső konfliktussal. Az egyén preferenciarendezésének határozottsága, a rendelkezésre álló erőforrások mértéke, konfliktustűrő képessége, az egy időben meghozandó döntések száma, pillanatnyi idegállapota egyaránt befolyásolja, hogy mekkora feszültséget okoz számára a döntés. De maga a döntési helyzet, pusztán általános szerkezeténél fogva, alkalmas arra, hogy konfliktust generáljon a döntéshozóban. És naponta mindannyian számátalan döntést hozunk, illetve később meghozandó döntéseinken gondolkodunk.

J. G. March és Herbert Simon szerint a döntéseknek csak néhány jól azonosítható típusa gerjeszt konfliktust. Mint írják, a konfliktus szót sokféle értelemben használjuk, többnyire mégis „az ismert döntéshozatali mechanizmusok olyan zavarait jelöljük vele, amelyek egy egyén vagy csoport számára megnehezítik a megfelelő cselekvési alternatíva kiválasztását” (SIMON 1982, 120). A döntéshozatal zavartalan, ha a felidézett cselekvési alternatívák közül az egyik határozottan jobb, mint az összes többi, és az előnyben részesített alternatíva elég jó ahhoz, hogy elfogadható legyen. A konfliktusok lehetséges forrásai a következők: 1. Elfogadhatatlanság: az egyén ismeri ugyan az egyes cselekvési alternatívák következményeinek bekövetkezési valószínűségét és arra is képes, hogy minden nehézség nélkül meghatározza, melyik a legjobb alternatíva, ez az alternatíva azonban nem elég jó, azaz nem felel meg valamilyen elfogadhatósági mércének. 2. Összemérhetetlenség: az egyén ismeri a következmények valószínűség-eloszlását, de nem tudja meghatározni, melyik a legjobb alterna-

tíva. 3. Bizonytalanság: az egyén nem ismeri a választható cselekvések következményeinek valószínűség-eloszlását.

A döntési helyzetek legfontosabb típusait annak alapján különböztetik meg a szerzők, hogy a döntéshozó megítélése szerint a döntés milyen valószínűséggel idéz elő pozitívan vagy negatívan értékelt tényállást (a pozitívat u , a negatívat w változónak nevezik):

„1. A *jó* alternatíva olyan alternatíva, amelynek nagy u -értéke és kicsiny w -értéke van. U és w kritikus értékei szubjektíve határozódnak meg, s egyénről egyénre változnak. A jó alternatíva megüti vagy meghaladja az egyén által definiált elfogadási szintet, s így 'járható utat' jelent.

2. A *semleges* alternatíva, amelynek mind u -, mind pedig w -értéke kicsiny. Kevés a valószínűsége annak, hogy olyan tényállást idéz elő, amelynek az egyén számára akár pozitív, akár negatív értéke lenne.

3. A *vegyes* alternatíva olyan alternatíva, amelynek nagy valószínűséggel lehetnek pozitív és negatív következményei is. Ebben az esetben tehát mind u , mind pedig w értéke nagy.

4. A *rossz* alternatíva, amelynek kívánatos következményei valószínűleg nem lesznek; nem kívánatos következményei viszont valószínűleg lesznek (azaz: u értéke kicsi, w értéke pedig nagy).

5. *Bizonytalan* alternatíváról akkor beszélünk, ha az egyén nem tudja, hogy a kérdéses alternatívával milyen valószínűségek kapcsolódnak össze. Az u - és w -értékek ekkor vagy azért ismeretlenek, mert maguk a következmények ismeretlenek, vagy pedig azért, mert a következmények szubjektív hasznossága ismeretlen.” (SIMON 1982, 121–122.)

Az egyéni konfliktusok tipológiáját egy olyan döntési helyzet alapján vizsgálják, amelyben két (A és B) alternatíva között kell választani, melyek felvehetik az előbbi öt érték bármelyikét. A 25 lehetséges döntési helyzetből nyolc esetben nincs konfliktus: ha A jó és B semleges; A jó és B vegyes; A jó és B rossz; A jó és B bizonytalan – valamint e négy helyzet tükörképei esetében. A lehetséges döntési helyzeteket a következő alkalmakkor jellemzi az említett három konfliktustípus valamelyike (elfogadhatatlanság = E, összemérhetetlenség = Ö, bizonytalanság = B):

1. A jó, B jó = Ö
 2. A semleges, B semleges = E és Ö
 3. A semleges, B vegyes = E és Ö
 4. A semleges, B rossz = E
 5. A semleges, B bizonytalan = B
 6. A vegyes, B vegyes = E és Ö
 7. A vegyes, B rossz = E
 8. A vegyes, B bizonytalan = B
 9. A rossz, B rossz = E és Ö
 10. A rossz, B bizonytalan = B
 11. A bizonytalan, B bizonytalan = B
- valamint a 6 nem szimmetrikus helyzet tükörképei esetében.

A való világban azonban a döntéshozó számára jelentkező konfliktusok nem korlátozódnak a fenti 17 helyzetre. Már annak eldöntése is gyötrelmes feladat lehet, hogy a megadott öt érték melyikét rendelje az egyes alternatívákhoz és már erre vonatkozóan is képtelen lehet határozottan kialakítani szubjektív ítéletét. Vagyis hozzá sem tud látni annak mérlegeléséhez, hogy a számára nyitva álló két cselekvési lehetőséget a 25 lehetséges kombináció melyike jellemzi. És a tényleges döntési helyzetekben általában kettőnél sokkal több opció közül kell választani. A cselekvő még abban sem lehet biztos, hogy tudomása van-e a számára nyitva álló összes cselekvési lehetőségről. De ha túl is jutott mindkét nehézségen, az idő vagy a szükséges számítási kapacitás hiánya megakadályozhatja abban, hogy elvégezze az alternatívákhoz a fenti mintát követő összemérését. Mindezek a kudarcok súlyos belső konfliktusok forrásai lehetnek.

A sikeres döntés két legfontosabb feltétele a következő: 1. Preferenciáinkat (vágyainkat, céljainkat, az elérni szándékozott eredményeket) kívánatossági fokuk szerint olyan koherens rangsorba kell állítanunk, amelyhez az egymást követő döntések során következetesen tartani tudjuk magunkat. Az egymásnak ellentmondó vágyak vagy a vágyak erejének átalakulása megnehezíti e feltétel teljesülését. Tovább nehezítheti a helyzetet a cselekvő céljainak ellentmondó, s különösképpen az egymásnak is ellentmondó normák jelenléte. 2. Tisztában kell lennünk azzal, hogy a lehetséges cselekedetek milyen mértékben mozdítják elő céljainkat. E feltétel teljesülését többnyire akadályozzák a hiányosan rendelkezésünkre álló információk, korlátozott információ-feldolgozó képességünk, a világban érvényesülő oksági összefüggések fogyatékos ismerete, a mérlegeléshez rendelkezésre álló idő szűkössége és ítéletképességünk külső vagy belső okokra visszavezethető zavarai. Mivel e második feltétel ritkán teljesül, a racionális döntések elmélete megelégszik azzal, hogy az egyes cselekvési alternatívákhoz szubjektív valószínűségeket tudjunk rendelni várható eredményességüket illetően. (Arról eltérnek a vélemények, hogy az ezt megalapozó vélekedéseknek maguknak racionálisnak kell-e lenniük vagy nem. Akik a racionális döntések előfeltételének tekintik a racionális vélekedések kialakítását, azok viszont ez utóbbi meghatározásának nehézségeivel szembesülnek.)

Ha valaki legalább hozzávetőlegesen tisztában van a racionális döntés követelményeivel és ezeket mérvadóan tekinti saját cselekedetei számára, akkor szükségképpen kudarcként éli meg, ha nem tud eleget tenni nekik. Ésszerűnek tűnik, hogy oly módon próbálja csökkenteni a megfontolt döntéshozatal kívánatos és lehetséges módjának konfliktusát, hogy igyekszik szűkíteni a köztük lévő szakadékot: mind szélesebb körben igyekszik számba venni a cselekvési lehetőségeket, a lehetséges cselekvések révén megvalósítható célokat és várható negatív következményeiket. A végleges döntés meghozatala előtt a hatékony döntéshozó újra ellenőrzi az előző kérdésekről kialakított ítéleteit, valamint előzetes tervet készít a döntés végrehajtásához. Az emberek viszont gyakran épp ellenkezőleg járnak el, amint erről a döntéshozatal *konfliktuselméleti modellje* beszámol (amelyet Irving Janis és L. Man dolgozott ki, és Anatol Rapoport tett további elemzés tárgyává). A modell szerint az emberek hajlamosak a módszeres döntéshozatal egyes lépéseit rövidre zárni, de nem pusztán a ráfordított idővel és fáradsággal való takarékoskodás miatt. A döntéshozatal egyes lépéseinek részrehajló lerövidítését – vagyis az alternatívák, a célok és eredmények körültekintő értékelésének, az új információk keresésének és elfogulatlan beépítésének, valamint az eredmények elfogulatlan újraértékelésének fölöslegessé nyilvánítását – e modell azzal magyarázza, hogy az érdemi döntéshozatal során elkerülhetetlenül felmerülő

belső konfliktusoktól az emberek szeretnék mihamarabb megszabadulni. Az együtt nem megvalósítható célok, az egymást kizáró lehetőségek feszültségének feloldása végett a cselekvő inkább hiányos információk alapján dönt, s igyekszik meggyőzni magát arról, hogy az egyik választható alternatíva lényegesen jobb, mint a másik. (RAPOPORT 1991, 96–99.)

Ha megszületett a döntés, még végre kell hajtani. (A cselekvés e két összetevőjének elkülönülése vagy akár csak határozott megléte nem jellemző minden cselekvésre: ha kimegyek a szobából, s közben kinyitom az ajtót, ezt a cselekvést általában nem előzi meg külön megfontolás, elhatározás vagy erőfeszítés.) A döntésnek megfelelő cselekvés azonban különféle akadályokba ütközhet. Ezek részben a döntéshozatal hiányosságából fakadhatnak: a cselekvő nem jól mérte fel lehetőségeit vagy képességeit. De közbe is jöhet valami. Valamint a cselekvő meggondolhatja magát. Visszariadhat az elhatározott cselekvéstől. Jobb vagy rosszabb belátásra térhet.

Van a nem végrehajtott döntéseknek egy nagy családja, amelyet az 'akarategyengeség' gyűjtőfogalommal jelölnek. Közös jellemzőjük, hogy a cselekvő tudván tudva a megfontolt döntése ellenében cselekszik. Ennek sokféle oka lehet. Olykor tényleg az akaratérő hiányára vezethető vissza: a cselekvő nem tud következetesen kitartani elhatározása mellett, vagy nem képes megtenni a szükséges erőfeszítéseket. Vagy a cselekvés pillanatában valamely vágya vagy szenvedélye erősebbnek bizonyul, mint tudatos megfontolása. Túlnyomórészt ezzel magyarázta a *Nikomakhoszi Etika* VII. könyvében Arisztotelész is, a jelenség első beható elemzője, kinek nyomán e magatartásmód az *akrázia* nevet kapta. Ugyanakkor Arisztotelész egy másfajta értelmezéssel is szolgált: az akaratgyenge cselekvés bizonyos esetei részben a hibás következtetésre vezethetők vissza. Arra, hogy a cselekvő a gyakorlati szillogizmus felső premisszáját (pl. „Minden egészségtelen étel fogyasztása kerülendő”) egy téves alsó premisszával kapcsolja össze („A gyilkos galóca egészséges”). Ez az eset viszont még a hibás vélekedésen alapuló döntés kategóriájába sorolható. Hume az *Értekezés az emberi természetről*nek a kormányzat eredetéről szóló szakaszában a perspektíva megváltozásának tulajdonítja az ilyen típusú cselekedeteket. Minden, ami térben vagy időben közel esik hozzánk, heves és eleven ideát vált ki bennünk, és ennek megfelelő hatást gyakorol szenvedélyeinkre és akaratunkra. Ezáltal erősebben befolyásol bennünket, mint azok a tárgyak, amelyek távolabb vannak és homályosabban jelennek meg számunkra. Hiába vagyunk teljesen meggyőződve arról, hogy az utóbbiak az értékesebbek, nem tudjuk ehhez az ítéletünkhöz szabni viselkedésünket. Ez az oka annak, hogy miért tesznek az emberek tudván tudva érdekeik ellenében. Ilyenkor tehát a jelenvaló kisebb előny oltárán feláldozzuk hosszú távú érdekeinket.

A Hume által kínált értelmezésben tehát alapvetően a döntési folyamat szerkezete vezet akaratgyengeséghez. Végiggondolt és végleges döntést hozunk egy később végrehajtható cselekvésre vonatkozóan, egy még később érvényesülő előnyös hatása miatt. Amíg távol vagyunk a cselekvés végrehajtásától, jól látjuk, hogy végrehajtása jóval kisebb, pillanatnyi előnyt jelent számunkra, mint amekkora hasznot fog később hajtani. De amikor elérkezik a cselekvés ideje, a közvetlenül elérhető előny vonzereje megnő a még mindig távoli nagyobb előnyéhez képest. Bekövetkezik a perspektíva-változás. Ugyanúgy, ahogyan egy kilométer távolságból még jól látjuk két, egymástól ötven méter távolságban álló ház nagyságának egymáshoz viszonyított arányát, de ha már az egyik ház tövében állunk, akkor valami egészen mást tapasztalunk. S mivel – a döntés esetében – alaposabban szemügyre vesszük a közel került alternatívát, olyan voná-

sai is szembeszökvővé válhatnak, melyek korábban elkerülték figyelmünket. Vegyük az erős dohányos esetét, aki elhatározza, hogy 45. születésnapjától kezdve többé nem cigarettázik, hogy elkerülje a korai halált vagy az időskori lepusztulást. Születésnapján természetesen azzal a ténnyel szembesül – mint az várható volt –, hogy a cigaretta hiánya óriási szenvedést okoz számára. Ennek hatására jobban megvizsgálja az esetet, s a következő eredményre jut. Egyáltalán nem biztos, hogy egyébként megérné az öregkort, mint ahogy az sem, hogy a cigaretta tönkreteszi. Mindegyik csak bizonyos valószínűséggel fog bekövetkezni, de bekövetkezhet az ellenkezője is. És közben akár feltalálhatják a dohánykárosodás ellenszerét is. Valamint egy újabb cigaretta elszívása – ami igen nagy fokú közvetlen örömmérettel járna – egészen elenyészően, gyakorlatilag semmivel sem járul hozzá az egészségi állapot későbbi megroppanásához. Ráadásul nem irreverzibilis döntésről van szó, mint amilyen például az öngyilkosság. Attól, hogy a kérdéses napon mégis dohányzik, egy hét múlva még abbahagyhatja, s a kívánatos jó hatást ugyanúgy eléri.

A fentiekből az látható, hogy az akrázia erősen kötődik olyan döntésekhez, amelyek szerkezetében jelentős szerepet játszik az időtényező. Alapvetően nem azokra a helyzetekre jellemző, amikor a döntést rögtön cselekvés követi. Hanem elsősorban azokra, ahol a döntés meghozatalát számottevő idő választja el a döntés végrehajtásától, a cselekvés végrehajtását pedig annak pozitív hatásától. Az is jó táptalaja az akráziának, ha egy döntés végrehajtása csak további cselekvések (s az ezek közvetlen forrását képező döntések) sorozatában realizálódhat. John Searle szerint mindig van egy hézag a döntés és a neki megfelelő cselekvés között, s ebben a hézagban továbbra is nyitva állnak korábban figyelembe nem vett vagy már elvetett lehetőségek. „Az akarategyengeség egyszerűen abból fakad, hogy a hézag tetszőleges időpontban a számomra lehetséges választások végtelen skáláját kínálja, amelyek némelyike akkor is vonzónak tűnik, ha már eldöntöttem, hogy elvetem őket.” (SEARLE 2001, 25.) Ettől – a döntés és a döntés végrehajtása közöttitől – különbözik az a hézag, amelyik az időben kiterjedt tevékenységeket jellemzi, s amely a cselekvés megkezdése és befejezéséig való folytatása között van (például egy idegen nyelv megtanulása vagy egy magas hegy-csúcs megmászása esetén).

Az akarategyenge cselekvés definíciójánál fogva egymással ellentétes döntések konfliktusából fakad. S többnyire frusztráció kíséri (vagy a gyengeség tudata vagy az elhatalasított lehetőség további vonzereje miatt). Ez a nem akaratikus cselekvéseinkkel is előfordulhat. Gyakori, hogy a legkörültekintőbben meghozott és végrehajtott döntés sem vezet kívánatos eredményhez. A sikertelen célelés, a kárba vesztett befektetés, a döntéshozatal során elkövetett mulasztás vagy hiba egyaránt frusztrációt okozhat. (A megfontolatlan ember ezt akár meg is úszhatja: minden körültekintés és mérlegelés nélkül is ráhibázhat a legjobb cselekvési lehetőségre.) A szándékos cselekedetek tehát sajátos szerkezetüknél fogva háromszor is súlyos konfliktusokhoz vezethetnek: a döntés meghozatalakor, a döntés végrehajtásakor és a döntés végrehajtása után. De mindezek csak strukturális alapot jelentenek a konfliktusok előidézéséhez. Mivel a döntés során és utána átélt belső konfliktus pszichológiai jelenség, nagymértékben függetlenedhet a döntéshozatal tényleges megalapozottságától és sikerességétől. Van, akinek szenvedést okoznak egészen jelentéktelen döntések is, mások szeretnek nagy fontosságú és súlyos kihatású döntéseket hozni. Vannak kockázatkereső és kockázatkerülő alakok. Ki könnyebben, ki nehezebb viseli el vagy dolgozza fel a kudarcokat.

Ez utóbbi egyik fonák módja Leon Festinger fellépése óta jól ismert: a kognitív diszszonancia redukciója. A kiinduló alapfeltevés szerint az emberekben rossz érzést kelt, ha megpróbálnak nyilvánvalóan ellentmondó gondolatok mellett kitartani. Ilyenkor megkönnyebbülést okoz, ha az egyik gondolat felülkerekedik a többin, vagy összeegyeztethetővé válnak ezek a gondolatok. A döntés utáni konfliktus gyakran kognitív diszszonanciához vezet. „A döntés meghozatala után a kiválasztott alternatíva negatív aspektusai (amelyek ezután már elkerülhetetlenek) vagy az elvetett alternatívák pozitív aspektusai (amelyek már nem hasznosíthatók) lényegessé válhatnak. A bekövetkező pszichológiai állapotot *döntés utáni megbánásnak* nevezik. A választott alternatíva iránti részrehajlás az ebből adódó kényelmetlenségérzés enyhítésének egy módja. [...] A racionalizáció annak a kényelmetlenségérzésnek a csökkentésére szolgálhat, ami egy igen kívánatos cél el nem éréséből adódik. Úgy működik, hogy a vágy erősségét csökkenti vagy pedig a cél negatív aspektusaira összpontosít.” (RAPOPORT 1991, 100.) A konfliktusos döntésemélet a kognitív diszszonancia elméletének kiterjesztése a döntés melletti elkötelezettség utáni helyzetről, az elköteleződés előtti folyamatra. Rapoport szerint nem lehet éles határt húzni a döntés utáni és a döntés előtti részrehajlás között. „Valószínűleg az a különbség, ami a döntés utáni racionalizáció (hangsúlyozottan a kognitív diszszonancia elméleti rendszerében) és a döntés előtti részrehajlás (hangsúlyozottan a konfliktusos döntéseméletben) között fennáll, nem olyan éles, mint amilyennek látszik. A kötelezettségvállalás pontos idejét nem könnyű megállapítani. Ha ez az elköteleződés végleges, mint pl. egy nyílt ígéret megtétele, egy szerződés aláírása vagy más hasonló dolog, természetes, hogy ezt az eseményt határvonalnak tekintjük a döntés előtti és döntés utáni állapot között. Azonban ugyanúgy ésszerű azt feltételezni, hogy a kötelezettségvállalás már 'belsőleg' megtörténik, mielőtt nyilván kifejeződné. Ekkor az, ami döntés előtti részrehajlásnak tűnik, az tulajdonképpen döntés utáni részrehajlás. Így a kognitív diszszonancia és a konfliktusos döntésemélet közötti különbség önkényessé válik.” RAPOPORT 1991, 104.)

IRODALOM

- ARISZTOTELÉSZ 1971. *Nikomakhoszi Ethika*. Budapest: magyar Helikon.
- BOUDON, Raymond 1981. *The Logic of Social Action*. London: Routledge.
- BOULDING, Kenneth E. 1965. The Economics of Human Conflict. In Elton B. McNeil (ed.): *The Nature of Human Conflict*. Englewood Cliffs (N. J.): Prentice-Hall.
- COSER, Lewis A. 2003. Conflict. In William Outhwaite (ed.): *The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought*. Oxford: Blackwell.
- CSÁNYI Vilmos 1999. *Az emberi természet*. Budapest: Vince.
- DAHRENDORF, Ralf 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London: Routledge and Kegan Paul.
- DURKHEIM, Émile 1978. A szociológia módszertani szabályai. In *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- DURKHEIM, Émile 1982. *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- GRAHAM, Jr., George J. 1984. Consensus. In Giovanni Sartori (ed.): *Social Science Concepts. A Systematic Analysis*. Beverly Hills: Sage.
- HUME, David 1976. *Értekezés az emberi természetről*. Budapest: Gondolat.
- LUCE, R. Duncan – Howard RAIFFA 1957. *Games and Decisions. Introduction and Critical Survey*. New York: John Wiley and Sons.
- MERTON, Robert K. 1961. Social Problems and Sociological Theory. In R. A. Nisbet – R. K. Merton (eds.): *Contemporary Social Problems*. New York: Harcourt, Brace & World.
- MERTON, Robert K. 1980. *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat.
- MCNEIL, Elton B. 1965. The Nature of Agression. In Elton B. McNeil (ed.): *The Nature of Human Conflict*. Englewood Cliffs (N. J.): Prentice-Hall.
- RAIFFA, Howard 1982. *The Art and Science of Negotiation*. Cambridge (Mass.): Harvard.
- RAPOPORT, Anatol 1974. *Conflict in Man-Made Environment*. Harmondsworth: Penguin.
- RAPOPORT, Anatol 1991. A döntéshozatal pszichológiája. In Pápai Zoltán – Nagy Péter (szerk.): *Döntésselmélet*. Budapest: Aula.
- SCHMITT, Carl 2002. *A politikai fogalma*. Budapest: Osiris.
- SCHWAB, George 1998. *Enemy vagy Foe: a modern politika konfliktusa*. In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest: József Attila Műhely.
- SEARLE, John R. 2001. *Rationality in Action*. Cambridge (Mass.): MIT.
- SIMMEL, Georg 1973. A viszály. In *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- SIMON, Herbert A. 1982. Konfliktus a szervezetekben. In *Korlátozott racionalitás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- TÖNNIES, Ferdinand 1983. *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat.
- WEBER, Max 1987. *Gazdaság és társadalom 1*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- WEBER, Max 1992. *Gazdaság és társadalom 2/1*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.

Maria de Medeiros, 2000, Richard Dumas / VU'La Galerie